

Невідомий опис Новгород-Сіверського намісництва

Наприкінці XVIII ст. у зв'язку із поживавленням економічного життя та уніфікацією адміністративно-територіального устрою Російської імперії проводилася значна робота по статистично-топографічному вивченню регіонів¹. Внаслідок проведеної роботи було укладено низку топографічних описів новоутворених намісництв. До цієї групи пам'яток, що містять цінні відомості щодо кліматичних умов, топографії, соціально-економічного розвитку Лівобережної України, належать Описи водних ресурсів та височин Київського, Чернігівського та Новгород-Сіверського намісництв. Рукопис Опису рік, озер, боліт та височин Київського намісництва, упорядкованого у 1785 р. губернським землеміром І. Мироновим, зберігається в Центральному державному історичному архіві України в м. Києві². Пам'ятка була оприлюднена у 1989 р. у фундаментальному виданні Описів Київського намісництва 70-80 років XVIII ст.³ Рукопис Опису річок Чернігівського намісництва, підготовленого під керівництвом губернського землеміра Л. Лутовінова протягом 1785-1786 рр., нині знаходиться у Російському державному військово-історичному архіві⁴. Опис було оприлюднено на сторінках “Записок Черниговского губернского статистического комитета” ще у 1868 р. О. Лазаревським⁵. Нещодавно історію створення цієї пам'ятки ґрунтовно висвітлила І. Петrenchенко⁶. Натомість, “Реестр озерам и рекам Новгород-Северского наместничества”, підготовлений протягом 1785-1786 рр. під керівництвом губернського землеміра О. Рахманова, і понині залишається поза увагою фахівців. Пам'ятка, що має значний інформаційний потенціал, зберігається у Російському державному військово-історичному архіві й досі не була залучена до наукового обігу⁷.

Робота над укладанням опису розпочалася у 1785 р. у зв'язку із очікуваним приїздом Катерини II в Україну. 31 січня 1785 р. член Російської

академії наук і мистецтв П. Соймонов писав малоросійському генерал-губернатору П. Рум'янцеву: “Благоугодно Ея Императорскому Величеству иметь реестр озерам, рекам и впадающим в оныя речкам, равномерно и горам, вверенных вашему превосходительству находящихся , о чем и сообщить вашему превосходительству височайше повелеть мне соизволила”⁸. Після отримання доручення П. Соймонова П. Рум'янець надіслав до намісницьких правлінь відповідні розпорядження і наказав: “уездным землемерам каждому в своем берега описать и, поелику вода в году бывает неровна, то должны они от старожиллов ... узнать, в какое время, где и в каковых пространстве и глубине бывает и таковые списки к Господам Губернаторам, а те ко мне с примечаниями немедленно”⁹. Особливу увагу П. Рум'янець доручив звертати на збирання інформації “о портовых реках, где они протекают, показав вершину их или источники, откуда они начало свое имеют и устье, в какие реки впадают, также и какия реки и озера в них входят, а по временам в году какой они ширины и глубины, и в весняное как далеко разливаются, а в зимное как долго льдом покрыты бывают, что наблюдать равномерно и о озерах и иных реках, а гор величину и ширину показать точно, и каменные они или земляные и не значут ли чего по древности, и ежели есть им имена, то почему они так называются”¹⁰. Отже, збирання інформації на місцях та укладання відповідних описів по окремих повітах здійснили повітові землеміри – новгород-сіверський (А. Муранов), Стародубський (М. Соколов), глухівський (А. Баженов), кролевецький (Ф. Єремїїв), погарський (М. Шпилевський), мглинський (В. Муранін), конотопський (І. Щербінін), Сосницький (К. Дебональ), коропський (О. Іванов), суразький (С. Зимін). Укласти опис Новоміського повіту, у якому посада повітового землеміра тимчасово була вакантною, намісницьке правління указом від 28 серпня 1785 р. доручило суразькому повітовому землеміру С. Зиміну¹¹. Координував діяльність повітових землемірів губернський землемір О. Рахманов, який намагався уніфікувати та прискорити їх роботу, вимагав своєчасного подання описів, про що

свідчать його рапорти до намісницького правління¹². Зокрема, навесні 1785 р. він звітував намісницькому правлінню, що “он в силу указа сего правления всем уездным землемерам предписал о скорейшей присылке описаний рекам, горам и прочему”¹³.

Але здійснити опис водних ресурсів Новгород-Сіверського намісництва у стислі строки не вдалося через певні ускладнення в роботі повітових землемірів під час збирання матеріалів. Так, у червні 1785 р. сосницький повітовий землемір І. Щербінін звітував, що “за наводнением выпадавших рек глубины, ширины знять было невозможно, потому написание ... неполно”¹⁴. Із звіту новгород-сіверського повітового землеміра В. Мураніна від 4 червня 1785 р. відомо, що “еще по недавнему наступлению удобнаго к полевой работе времени” виміряти водні ресурси та укласти їх повний опис було неможливо¹⁵. Інколи, після перевірки підготовленого опису О. Рахмановим, виявлялося, що він укладений не у відповідності з надісланою усім повітовим землемірам формою. У такому випадку О. Рахманов індивідуально інструктував землеміра, після чого опис мав бути перероблений. Зокрема, суразький повітовий землемір С. Зимін, який надіслав опис Суразького повіту вже 21 квітня 1785 р., був змушений переробити його після зустрічі із О. Рахмановим “для получения персонального наставления и истолкования”, адже укладені ним описи, за свідченням губернського землеміра, “не есть то, что велено от него всем землемерам сделать о реках, речках, ручьях, озерах и горах с примечаниями по данной форме описания”¹⁶. Зволікання з виконанням наказів О. Рум'янцева та намісницького правління щодо укладання описів водних ресурсів викликало досить суворі заходи. Так, кролевецький повітовий землемір Ф. Єремійв через відмову приїхати до О. Рахманова для отримання вказівок щодо подальшого опрацювання опису був зобов'язаний намісницьким правлінням сплатити десять карбованців штрафу та терміново з'явитися до губернського землеміра “для поправки описания, чтоб не могло последовать остановки”¹⁷. Переважна більшість

описів була надіслана О. Рахма-нову влітку-восени 1785 р., але, згідно із рапортом губернського землеміра від 6 листопада, натовді ще не надійшли описи Новгород-Сіверського, Погарського, Новоміського й Кролевецького повітів¹⁸. Слід зазначити, що Погарський повітовий землемір М. Шпилевський не надсилав опису до кінця осені 1786 р., незважаючи на неодноразові нагадування О. Рахманова та намісницького правління¹⁹, мотивуючи цю затримку іншими службовими обов'язками та повинню²⁰. Ще 5 травня 1786 р. губернський землемір звітував намісницькому правлінню, що саме через відсутність опису водних ресурсів Погарського повіту “в отправлении протчих уже присланных описаний чинится остановка”²¹. Можливо, саме через цю затримку О. Рахманов не встиг звести описи окремих повітів у єдиний текст, а лише відредагував та завірив надіслані повітовими землемірами зшитки, адже відомо, що у грудні 1786 р. опис мав бути надісланий до намісницького правління²². Нарешті, 21 грудня 1786 р. новгород-сіверське намісницьке правління відправило опис П. Рум'янцеву²³.

Рукопис “Опису річкам та горам Новгород-Сіверського намісництва” являє собою переплетені зшитки описів повітів намісництва. Упорядник не надав пам'ятці окремої назви, але описи усіх повітів названі за єдиною схемою (“Описание состоящим в уезде Новгородском Северском рекам, речкам, ручьям, озерам и горам”²⁴ тощо). О. Рахманов відредагував текст, зробивши в окремих місцях власні позначки, що стосуються головним чином форми укладання пам'ятки, а не її змісту. Це робить опис унікальним джерелом з історичної географії та топографії Сіверщини кінця XVIII ст., на відміну від аналогічного “Описания озерам, рекам и впадающим в ония речкам, ручьям, равно и горам, состоящим в Черниговском наместничестве”²⁵, упорядник якого, ймовірно чернігівський губернський землемір Л. Лутовінов²⁶, об'єднав отримані від повітових землемірів відомості у єдиний текст, що містив опис лише найбільших річок та височин Чернігівського намісництва. Водночас редакційна робота, проведена Л. Лутовіновим, значно полегшила користування “Описанием рек

Черниговского наместничества”, адже у описі рік, озер, струмків і гір Новгород-Сіверського намісництва інформацію про одну й ту саму річку доводиться розшукувати в описах кількох повітів.

Опис рік, річок, озер, струмків та гір Новгород-Сіверського намісництва укладено за єдиною формою у вигляді таблиць, у яких наведено назви рік, річок, струмків, озер та гір, їх довжину, ширину та глибину (чи висоту) та вміщено їх докладний опис. Зокрема, зазначено, звідки бере свій початок та чи інша річка, територією яких намісництв та повітів вона протікає, вказана глибина та ширина річки під час повеней та протягом року, звернуто увагу на те, коли вона буває вкрита кригою, які річки до неї впадають, чи придатна та чи інша річка до судноплавства. Цікавим є опис гір та ярів Новгород-Сіверського намісництва, у якому вказано їх назву, місце розташування, висоту, наявність корисних копалин.

Опис річок дає підстави стверджувати про значну кількість водних ресурсів на території Новгород-Сіверського намісництва. Лише у Новгород-Сіверському повіті крім р. Десни налічувалося 29 річок, 3 струмки та 21 озеро. Справжнім озерним краєм, як і нині, міг вважатися Коропський повіт, на території якого було 57 озер.²⁷ Але, звичайно, найбільша кількість річок, струмків та озер зосереджувалася на півночі Новгород-Сіверського намісництва у порівняно невеликих за площею Суразькому та Новоміському повітах (територія сучасної Брянської області Російської Федерації). Так, у Суразькому повіті знаходилося 90 річок, 21 струмок та 19 озер.

Певне уявлення про характер наведеної інформації щодо водних ресурсів дозволяє скласти опис р. Десни (у межах Новгород-Сіверського повіту): “Оная река покрывается льдом в последних числах ноября, а временем и в первых декабря, вскрывается в апреле месяце. Разлитие воды как в весняное, так и в осеннее время нынешняго года шириною от 2^х и до 3^х верст. Глубиною от 3^х и до 4^х сажень. Течение имеет по границе Новгородскаго Северскаго уезду и граничит с уездами Кролевецким и Коропским сенокосными, а частию и болотистыми местами, имея по себе

довольное число озер, а в берегах по нагорной стороне крейды. По ней судовой ход байдаками и гонка лесу”²⁸.

Значний інтерес становить вміщена в Опису інформація щодо використання економічного потенціалу тієї чи іншої річки або гори місцевим населенням. Так, при описуванні річок, крім їх придатності до судноплавства, зазначено наявність навколо них орних та сінокісних земель, інколи – млинів. Наприклад, в опису річки Клевінь Глухівського повіту землемір А. Баженов зазначив: “по берегам оной речки по большей части состоят разные российские и малороссийские селения и при них имеющиеся пашенные и сенокосные земли. На которой имеются разные мельничные плотины, а судоваго хода не имеет”²⁹. З гір (або височин) Новгород-Сіверського намісництва місцеве населення видобувало головним чином білу глину (Глухівський та Суразький повіти), яку використовувало для власних потреб (“для своих груб и печей”³⁰) та на продаж (наприклад, гора в селі Полошках Глухівського повіту, “в которой глина белая берется и отвозится в Москву для делания фарфора”³¹). З червоної глини виробляли цеглу³², крейду переробляли на вапняк “для казеннаго употребления” (у Новгород-Сіверському та Глухівському повітах)³³. У деяких горах видобували камінь, який використовували “под фундамент каменнаго строения”³⁴ (гора Кляштор Новгород-Сіверського повіту). Камінь, видобутий з гори, розташованої поблизу річки Османь Глухівського повіту, був використаний “для делания в Глухове Малороссийской коллегии”³⁵.

Опис містить цікаві відомості щодо пам’яток старовини та археологічних старожитностей. Найбільша їх кількість була сконцентрована у Новгород-Сіверському повіті. Так, повітовий землемір А. Муранов зазначав, що у Новгороді-Сіверському існували рештки замку, обнесеного валом. “В оном замке прежде жительство имели принцы, герцоги и владетельные князья, а напоследок и воеводы. Оной замок выдержал неприятельскую осаду во время шведской войны в 1708^м году. В нем состоял казенной селитренной завод, а ныне онаго за неимением селитры не

имеется”³⁶. Автор зазначає, що на горі (або височині) Кляштор раніше існував Троїцький монастир, в селі Городище Новгород-Сіверського повіту гора Кань-город “вид имеет наподобие градскаго землянаго вала”, на двух Дівич-горах поблизу села Буженок “наподобие небольших городков зделаны рвы и обведены земляным валом вышиною от $2\frac{1}{2}$ до $4\frac{1}{2}$ сажень”³⁷. Подібні укріплення знаходилися на горах поблизу села Радичева (Ляшково Городище, Хатинське городище, Городище), в урочищі Ухостинки (гора Городище), поблизу села Песаровки (Городище), поблизу села Мезина (Городище)³⁸. Конотопський повітовий землемір І. Щербінін зафіксував наявність двох незвичайних урочищ: земляного валу “з башнями вкруг наподобие города” в лісах між містечком Хмельовим та селищами Будки і Басівка та валу між селами Гирівка та Підлипне з двома баштами “наподобие крепосци и пред ним находица по немалому числу долинок наподобие шанцов, прежних з давних годов зделанных, а для чего оные вал и в которых годах поделан, и кем, о том никто ничего показать не может”³⁹. Коропський землемір О. Іванов відзначив височінь над р. Сеймом, на якій “положение свое имеет известной старинной гетманской городок Батури”⁴⁰.

Очевидно, згідно з надісланою повітовим землемірам формою укладання описів рік, річок, струмків, озер та гір слід було зазначити походження топонімів. В опису з цього приводу зустрічається цікава інформація. Зокрема, назва р. Клевінь Глухівського повіту, на думку упорядника, була пов’язана із кленом, що колись ріс на її березі⁴¹. Але зазвичай упорядникам не вдавалося здобути подібну інформацію, тому вони зазначали: “почему ж оные имеют себе такое название, о том жители доказать не могут”⁴².

Загалом, опис рік, річок, озер, струмків і гір Новгород-Сіверського намісництва містить цінну інформацію з історичної географії та топографії, надає докладні відомості щодо соціально-економічного розвитку Північного

Лівобережжя наприкінці XVIII ст. Саме тому він потребує поглибленого вивчення і заслуговує на використання в сучасних історичних дослідженнях.

-
1. Бутич І.Л. Географічні описи Київського намісництва // Історичні джерела та їх використання. – К., 1966. – Вип. 2. – С. 163-178; Греков Б.Д. Опыт обследования хозяйственных анкет XVIII в. // Избранные труды. – М., 1960. – Т. 3. – С. 225-281; Рубинштейн А.Н. Топографические описания наместничеств и губерний XVIII в. – памятники географического и экономического изучения России // Вопросы географии. – М., 1953. – Сб.31. – С. 39-87.
 2. Центральний державний історичний архів України в м. Києві (далі – ЦДІАУК). - Ф. 193. – Оп. 1. - Спр. 2863. – Арк. 16 – 12.
 3. Описи Київського намісництва 70-80 років XVIII ст. – К., 1989. – С. 161-173.
 4. Російський державний військово-історичний архів (далі – РДВІА). – Ф. ВУА. – Оп.16. - Спр. 23806. – Ч. 9. - 18 арк.
 5. Описание рек Черниговского наместничества (1785 г.) // Записки Черниговского губернского статистического комитета. – Чернігів, 1868. – Кн. II. – Вип. 1-2. – С. 1-34.
 6. Петrenchенко І. Маловідомий опис Чернігівського намісництва кінця XVIII ст. // Історія України: Маловідомі імена, події, факти. – К., 2000. – Вип. 11. – С. 61-70; Петrenchенко І. Описи Чернігівського намісництва останньої чверті XVIII ст. // Україна на порозі ХХІ століття: актуальні питання історії. – К., 1999. – С.86-88.
 7. РДВІА. – Ф. ВУА. – Оп. 16. – Спр. 23806. – 77 арк.
 8. ЦДІАУК. – Ф. 1959. – Оп. 1. – Спр.52. – Арк.10 зв.; ЦДІАУК. – Ф. 736. – Оп. 1. - Спр.170. – Арк.276.
 9. ЦДІАУК. – Ф. 736. – Оп. 1. – Спр.170. – Арк.276.
 10. ЦДІАУК. – Ф. 204. – Оп. 2. – Спр. 296. – Арк. 97 – 98.
 11. ЦДІАУК. – Ф. 206. – Оп. 3. – Спр. 1865. – Арк. 563.

12. ЦДІАУК. – Ф. 206. – Оп. 3. – Спр. 1874. – Арк. 13 зв.; ЦДІАУК. – Ф. 206. – Оп. 3. – Спр. 1862. – Арк. 4; ЦДІАУК. – Ф. 206. – Оп. 3. – Спр. 7669. – Арк. 15; ЦДІАУК. – Ф. 206. – Оп. 1. – Спр. 1125. – Арк. 17 зв.
13. ЦДІАУК. – Ф. 206. – Оп. 3. – Спр. 1867. – Арк. 281.
14. Там само. – Арк. 296.
15. Там само. – Арк. 292.
16. ЦДІАУК. – Ф. 206. – Оп. 3. – Спр. 1862. – Арк. 4.
17. Там само. – Арк. 44.
18. ЦДІАУК. – Ф. 206. – Оп. 3. – Спр. 1874. – Арк. 13 зв.
19. ЦДІАУК. – Ф. 206. – Оп. 3. – Спр. 2843. – Арк. 350; ЦДІАУК. – Ф. 206. – Оп. 3. – Спр. 7669. – Арк. 15.
20. ЦДІАУК. – Ф. 206. – Оп. 3. – Спр. 7671. – Арк. 69.
21. ЦДІАУК. – Ф. 206. – Оп. 3. – Спр. 7669. – Арк. 15.
22. Петrenchенко І. Описи Чернігівського намісництва останньої чверті XVIII ст. // Україна на порозі XXI століття: актуальні питання історії. – К., 1999. – С.87.
23. ЦДІАУК. – Ф. 206. – Оп. 3. – Спр. 7676. – Арк. 64.
24. РДВІА. – Ф. ВУА. – Оп.16. – Спр. 23806. – Арк. 1.
25. Описание рек Черниговского наместничества (1785 г.) // Записки Черниговского губернского статистического комитета. – Чернигов, 1868. – Кн. II. – Вып. 1-2. – С. 1-34.
26. Петrenchенко І. Маловідомий опис Чернігівського намісництва кінця XVIII ст. // Історія України: Маловідомі імена, події, факти. – К., 2000. – Вип. 11. – С. 69.
27. РДВІА. – Ф. ВУА. – Оп. 16. – Спр. 23806. – Арк. 54 зв. – 57.
28. Там само. – Арк. 2.
29. Там само. – Арк. 14.
30. Там само. – Арк. 21, 77 зв.
31. Там само. – Арк. 21.
32. Там само. – Арк. 77 зв.
33. Там само. – Арк. 4 зв., 5, 21 зв.
34. Там само. – Арк. 4 зв.
35. Там само. – Арк. 21.
36. Там само. – Арк. 4 зв.
37. Там само. – Арк. 4 зв. – 5.
38. Там само. – Арк. 5.
39. Там само. – Арк. 47 зв. – 48.
40. Там само. – Арк. 57-58 зв.
41. Там само. – Арк. 14.
42. Там само. – Арк. 5.